

تفاوت مدل‌های پیشایندها و پسایندهای ادراک ایمان فردی شده بر اساس سازه‌های مذهبی در

دانشجویان ادیان مختلف

احسان محب^۱، طیبه شریفی^۲، غلامحسین عبادی^۳، غلامحسین مکتبی^۴

۱. دانش‌آموخته دکتری تخصصی روانشناسی تربیتی، گروه روان‌شناسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران.
۲. عضو هیئت‌علمی گروه روان‌شناسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران (نویسنده مسئول).
۳. مدعو گروه روان‌شناسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران.
۴. مدعو گروه روان‌شناسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران، عضو هیئت‌علمی گروه روان‌شناسی، دانشگاه شهید

چمران اهواز، اهواز، ایران

فصلنامه راهبردهای نو در روان‌شناسی و علوم تربیتی، دوره چهارم، شماره سیزدهم، بهار ۱۴۰۱، صفحات ۲۸۲-۳۰۰

چکیده

ایمان یکی از واژه‌های کلیدی در حوزه دین و دین‌داری است که پرداختن به ماهیت و تعیین جایگاه و نقش آن، تأثیری بسزایی در زمینه‌های مختلف زندگی انسان دارد. پژوهش حاضر باهدف بررسی تفاوت مدل‌های پیشایندها و پسایندهای ادراک ایمان فردی شده بر اساس سازه‌های مذهبی در دانشجویان ادیان مختلف بود. طرح پژوهش حاضر استنباطی با روش مدلیابی معادلات ساختاری است. جامعه‌ی آماری شامل کلیه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی، علوم پزشکی جندی‌شاپور، شهید چمران و طلاب حوزه علمیه بود که از این میان، ۴۲۹ نفر با استفاده از روش نمونه‌برداری هدفمند انتخاب شد. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه پایبندی مذهبی، پرسشنامه تعهد مذهبی، پرسشنامه باورهای مذهبی، پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی آلپورت، پرسشنامه ایمان و مقیاس ادراک ایمان فردی شده استفاده گردید. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مسیر چند گروهی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. یافته‌های حاصل از تحلیل داده‌ها نشان داد که تفاوت معناداری بین دو مدل ادراک ایمان فردی شده برحسب متغیرهای مذهبی بر اساس ادیان زرتشتی، صابئین مندایی، مسیحیت و اسلام وجود ندارد. همچنین نتایج مربوط به آزمون مدل پیشنهادی نشان داد که مدل پیشنهادی با خطای قابل قبول از برازش خوبی برخوردار است. سازه‌های مذهبی شامل هوش معنوی، باور مذهبی، پایبندی مذهبی، تعهد درونی مذهبی و ... به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر میزان ادراک ایمان فردی شده دانشجویان تأثیرگذار است.

واژه‌های کلیدی: ادراک ایمان فردی شده، سازه‌های مذهبی، مدل پیشایندها، مدل پسایندها، ادیان، پرسشنامه ایمان.

مقدمه

امروزه رفتارهای دینی را ترکیبی از فرآیندهای شخصی - اجتماعی می‌دانند و دیدگاه‌ها و مراحل مختلف دین شناسایی شده‌اند. به گفته فاولر (۱۹۸۱)، ایمان امری فراگیر در همه انسان‌هاست ما از ابتدای تولد به ظرفیت ایمان مجهز شده‌ایم. او به دو ویژگی بنیادی بودن و فراگیر بودن ایمان اشاره کرده و می‌گوید: ایمان، چنان بنیادی است که هیچ انسانی نمی‌تواند بدون داشتن آن به مدت زیاد به‌خوبی زندگی کند و به‌اندازه‌ای فراگیر است که زمانی که به آهستگی نمادها، شعارها، یا الگوهای اخلاقی را به نمایش می‌گذاریم، ایمان ما را بیان می‌کند. ایمان به‌صورت آشکار، پدیده‌ای واحد در تمام ادیان - اعم از مسیحی، مارکسیسم، هندوئیسم و دینکا- است (کلارک، ۲۰۰۹). معمولاً ایمان را به عنوان اعتقاد مذهبی یا گرایش به کیش معین در نظر می‌گیرند که در بسیاری از موارد درست است اما اساساً ایمان عبارت از هر نوع اصل، راهنما، باور، یقین و یا گرایش است که به زندگی معنی می‌بخشد و آن را جهت می‌دهد (استریب، ۲۰۰۹).

آلپورت و راس (۱۹۶۷) معتقد است که ایمان انسان بالغ تکراری از تجارب دوران کودکی نیست، به نظر او اگرچه در دیانت دوران کودکی، میل به زندگی خانوادگی، وابستگی و مقامات مقتدر همه در نظر ما بزرگ جلوه می‌کند، در دوره‌های بعدی به‌خصوص با رشد قوای فکری، فرد درمی‌یابد که به‌نوعی اعتقاد و ایمان دینی نیاز دارد تا از آن به عنوان وسیله‌ی دفاعی در مقابل نقصان عقل خود استفاده کند. او به‌خوبی درمی‌یابد که برای پیروزی بر مشکلات این دنیای خشن و بی‌رحم به عشق و ایمان نیاز دارد. بدین ترتیب، شخص تلاشی را برای یافتن سیستم جامع اعتقادی شروع می‌نماید تا او را به‌کل هستی مربوط سازد و بدین طریق هدف و جهتی را برای خود پیدا نماید که همچون سند اطمینانی در زندگی منظور گردد؛ به همین دلیل انتظار داریم که افراد بالغ، مذهبی باشند و درواقع همچنین است (لیونس، ۲۰۱۲).

محب، شریفی، عبادی و مکتبی (۱۳۹۹) برای نخستین بار واژه ادراک ایمان فردی شده را در روانشناسی وارده کردند. پیش از تعریف ادراک ایمان فردی شده ابتدا لازم است ادراک ایمان تعریف شود. بر این اساس محب و همکاران با توجه به تعریف ایمان از نقطه‌نظر متخصصان و صاحب‌نظران این حوزه و بر اساس تعریف‌های ارائه‌شده پیرامون ادراک از خود و نظریه‌ها و تئوری‌های موجود در این زمینه ادراک ایمان را چنین تعریف کردند: ادراک ایمان عبارت است از فرایند شناختی و عاطفی که در طی آن نشانه تجربه‌های حسی ایمان معنا دار می‌شود و از طریق آن روابط امور و معانی منجر به باور و یقین و یا گرایش می‌گردد که به زندگی معنا می‌بخشد و آن را جهت می‌دهد.

هنگامی که از ادراک سخن می‌گوییم باید توجه داشته باشیم که انسان تحت تأثیر فقر یک محرک قرار نمی‌گیرد؛ بلکه مجموعه‌ای از تحریکات مربوط به دریافت‌کننده‌های حسی مکانی و زمانی و تعامل آن‌ها در موقعیتی خاص، پدیده‌ای را در ذهن او شکل می‌دهند؛ بنابراین بدون انتخاب محرکی خاص و بدون سازمان‌یابی ادراکی و فعالیت دائمی ذهن، ادراکی صورت نمی‌گیرد. بدین ترتیب ذهن به کمک داده‌های موجود و توان بالقوه‌ی خود، اطلاعات وارده را دسته‌بندی می‌کند و برای آن‌ها ارجحیت و اهمیتی خاص قائل می‌شود (کرن، ۲۰۱۸). بدین ترتیب، هر ادراکی بر اساس انتظارات و پیش‌داوری‌های ادراکی که ممکن است به خطا نیز منجر گردد صورت می‌پذیرد؛ به‌عبارت‌دیگر اگر احساس تابعی از محرک است، ادراک نیز تابعی از محرک‌های خاصی همچون یادگیری‌های

قبلی و انتظارات، حالات انگیزشی متغیر عاطفی یا شناختی و در نهایت اتخاذ تصمیم و اراده‌ی فرد ادراک‌کننده است؛ بنابراین، ادراک عبارت از فرآیند پیچیده‌ی آگاهی یافتن از اطلاعات حسی و فهم آن‌ها است. همچنین، فرآیندی است که افراد به‌وسیله‌ی آن، پنداشت‌ها و برداشت‌هایی را که از محیط خوددارند، تنظیم و تفسیر می‌کنند و بدین‌وسیله، به آن‌ها معنا می‌دهند؛ اما ادراک می‌تواند که با واقعیت عینی، بسیار متفاوت باشد. غالباً، افراد از امری واحد، برداشت‌های متفاوتی دارند. می‌توان گفت که رفتار مردم، به نوع ادراک، پنداشت یا برداشت آن‌ها (و نه واقعیت) بستگی دارد (فایرستون و شول، ۲۰۱۶).

فاولر (۱۹۸۱)، در ارائه‌ی نظریه‌ی خود، تلاش کرده است تا به موازات تحول شناختی، الگویی کلی از تحول معنوی را ارائه دهد. بررسی‌های روانشناختی در زمینه‌ی شکل‌گیری مفاهیم دینی و متافیزیکی، به‌نوعی هماهنگی بین مراتب تحول این مفاهیم و ظرفیت‌های عملیاتی دست‌یافته‌اند و نشان داده‌اند که در قلمرو مفاهیم دینی و مذهبی، توالی گذر از زیرساخت‌های عینی به زیرساخت‌های صوری اهرم اصلی تحول در این دوره‌ها را تشکیل می‌دهد (درایدگر، ۲۰۰۷). بر این اساس، پژوهشگران تحولی بر این باورند که دریافت مفاهیم انتزاعی فراتر از افق ذهنی کودکان خردسال است و قبل از دست‌یابی به سطح تفکر انتزاعی مذهبی، امکان پذیر نیست و تنها با شروع دوره‌ی عملیات منطقی صوری است که نوجوان می‌تواند غیرمادی بودن خداوند را درک کند و فرضیه وجود عوامل غیرمادی را بپذیرد (کلور، ۲۰۱۷).

امروزه این نکته مسلم است که هر محتوای آموزشی بر حسب سطح صلاحیت فرد درون‌سازی می‌شود و به تبع این ظرفیت درون‌سازی است که کودک خردسال، در وهله‌ی نخست مفاهیم مربوط به ایمان را در سطح مفاهیم جسمانی انسانی دریافت می‌کند و سپس با گذر از مراحل تحول، به برداشتی از این مفاهیم دست می‌یابد؛ بنابراین، مفاهیمی مانند عدالت، قدرت، علم، حضور حیات، مرگ و جز آن، به عنوان مؤلفه‌های ایمان و یا تبیین‌هایی چون علیت، نظم و غیره از جمله مفاهیمی هستند که کودک آن‌ها را تنها بر اساس تجربه‌های مکرر، عینی و مأنوس، می‌تواند دریافت کند تا به تدریج، تجسمی که نهایت همه‌ی این مفاهیم است در ذهن وی استقرار یابد (لین، ناگتون و واندروین، ۲۰۱۶).

گسترش روش‌های نوین علمی و نظریه‌های جدید در حوزه‌ی پژوهش موجب شده است تا هر روزه روش‌های علمی و جدیدتری برای شناسایی استعدادها، توانایی‌ها و دیگر خصوصیات روانی افراد به وجود بیاید و موردتوجه مربیان، مشاوران و روان‌شناسان و دیگر متخصصان علوم رفتاری قرار بگیرد. اگرچه در مورد کشف و مطالعه دین‌داری و گرایش‌های مذهبی و موضوع‌های مشابه از این دست پژوهش‌هایی صورت گرفته است، اما در مورد ادراک ایمان و به‌خصوص ادراک ایمان فردی شده به علت جدید بودن آن، هیچ‌گونه پژوهشی صورت نگرفته است؛ بنابراین، هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی مدل پیشنهادی پیشایندها و پسایندهای ادراک ایمان فردی شده بر اساس متغیرهای مذهب است.

روش پژوهش

طرح پژوهش حاضر، استنباطی با روش مدل‌یابی معادلات ساختاری است. جامعه‌ی آماری این پژوهش عبارت از کلیه‌ی دانشجویان دختر و پسر گروه‌های مذهبی مسلمان، مندایی، مسیحی (ارمنی) و زرتشتی دانشگاه آزاد اسلامی واحدهای اهواز، تهران مرکزی، علوم تحقیقات تهران، اصفهان، یزد، نجف‌آباد، دانشگاه‌های پیام نور اهواز، تهران، یزد، دانشگاه امیرالمؤمنین، دانشگاه‌های علوم پزشکی جندی‌شاپور اهواز و علوم پزشکی تهران و طلاب حوزه علمیه اهواز که در سال تحصیلی ۹۷-۹۶ مشغول تحصیل بوده‌اند؛ تشکیل می‌دهند؛ که از این میان، ۴۲۹ نفر با استفاده از روش نمونه‌برداری هدفمند انتخاب شد. جهت جمع‌آوری داده‌های پژوهش، با توجه به اینکه طرح پژوهشی مبتنی بر مدل ترکیبی است، لذا پژوهشگر متناسب با طرح پژوهش در دو مدل کیفی و کمی اقدام به جمع‌آوری داده‌ها کرده است. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه پژوهش در جدول‌های ۱ تا ۶ ارائه شده است. همان‌گونه که در جدول (۱) مشاهده می‌شود، ۸۷ نفر (۲۰/۳ درصد) مندایی، ۱۲۵ نفر (۲۹/۱ درصد) مسلمان، ۹۹ نفر (۲۲/۸ درصد) زرتشتی و ۱۱۹ نفر (۲۷/۷ درصد) ارمنی بودند.

جدول ۱. فراوانی و درصد فراوانی شرکت‌کننده‌های در پژوهش

شاخص‌های آماری	فراوانی	درصد فراوانی
مذهب		
مندایی	۸۷	۲۰/۳
مسلمان	۱۲۵	۲۹/۱
زرتشتی	۹۸	۲۲/۸
ارمنی	۱۱۹	۲۷/۷
کل	۴۲۹	۱۰۰

میانگین و انحراف معیار سن شرکت‌کننده‌ها برای شرکت‌کننده‌های مندایی به ترتیب ۲۴/۴۵ و ۶/۶۷۵ سال با کمینه و بیشینه‌ی ۱۸ و ۵۰ سال، برای شرکت‌کننده‌های مسلمان ۲۶/۰۷ و ۷/۸۲۸ سال با کمینه و بیشینه‌ی ۱۸ و ۵۰ سال، برای شرکت‌کننده‌های زرتشتی ۲۴/۹۶ و ۶/۷۴۱ با کمینه و بیشینه‌ی ۱۸ و ۴۸ و برای شرکت‌کننده‌های ارمنی ۲۶/۴۲ و با کمینه و بیشینه‌ی ۱۸ و ۵۹ سال است (جدول ۲).

جدول ۲. میانگین و انحراف معیار سن شرکت‌کننده‌ها به تفکیک مذهب

مذهب	شاخص‌های آماری	تعداد	میانگین	انحراف معیار	کمینه	بیشینه
مندایی	معتبر	۸۰	۲۴/۴۵	۶/۶۷۵	۱۸	۵۰
	از دست‌رفته	۷				
مسلمان	معتبر	۱۱۰	۲۶/۰۷	۷/۸۲۸	۱۸	۵۸
	از دست‌رفته	۱۵				
زرتشتی	معتبر	۹۱	۲۴/۹۶	۶/۷۴۱	۱۸	۴۸
	از دست‌رفته	۷				
ارمنی	معتبر	۹۷	۲۶/۴۲	۷/۱۳۱	۱۸	۵۹
	از دست‌رفته	۲۲				

همان‌گونه که در جدول (۳) مشاهده می‌شود، از شرکت‌کننده‌های مندایی، ۴۳ نفر (۴۹/۴ درصد) زن و ۴۱ نفر (۴۷/۱ درصد) مرد بودند و ۳ نفر (۳/۴ درصد) جنسیت خود را مشخص نکرده بودند. از شرکت‌کننده‌های مسلمان، ۶۴ نفر (۵۱/۲ درصد) زن و ۶۱ نفر (۴۸/۸ درصد) مرد بودند. همچنین، در میان شرکت‌کننده‌های زرتشتی، ۴۸ نفر (۴۹ درصد) زن و ۴۶ نفر (۴۶/۹ درصد) مرد بودند و ۴ نفر (۴/۱ درصد) جنسیت خود را مشخص نکرده بودند. درنهایت، از شرکت‌کننده‌های ارمنی، ۵۵ نفر (۴۶/۲ درصد) زن و ۵۲ نفر (۴۳/۷ درصد) مرد بودند و ۱۲ نفر (۱۰/۱ درصد) جنسیت خود را مشخص نکرده بودند.

جدول ۳. فراوانی و درصد فراوانی جنسیت شرکت‌کننده‌ها به تفکیک مذهب

مذهب	شاخص‌های آماری	فراوانی	درصد فراوانی
مندایی	زن	۴۳	۴۹/۴
	مرد	۴۱	۴۷/۱
	نامشخص	۳	۳/۴
مسلمان	زن	۶۴	۵۱/۲
	مرد	۶۱	۴۸/۸
	نامشخص	۰	۰
زرتشتی	زن	۴۸	۴۹
	مرد	۴۶	۴۶/۹
	نامشخص	۴	۱/۴
ارمنی	زن	۵۵	۴۶/۲
	مرد	۵۲	۴۳/۷
	نامشخص	۱۲	۱۰/۱

با وجه به جدول (۴) مشاهده می‌شود، از میان شرکت‌کننده‌های مندایی، ۶۶ نفر (۷۵/۹ درصد) دارای تحصیلات کارشناسی، ۶ نفر (۶/۹ درصد) کارشناسی ارشد و ۱۰ نفر (۱۱/۵ درصد) دکترا بودند و ۵ نفر (۵/۷ درصد) تحصیلات خود را مشخص نکرده بودند. از میان شرکت‌کننده‌های مسلمان نیز، ۸۸ نفر (۷۷/۴ درصد) دارای تحصیلات کارشناسی، ۱۶ نفر (۱۲/۸ درصد) کارشناسی ارشد و ۱۴ نفر (۱۱/۲ درصد) دکترا بودند و ۷ نفر (۵/۶ درصد) تحصیلات خود را مشخص نکرده بودند. همچنین، از میان شرکت‌کننده‌های زرتشتی، ۶۷ نفر (۶۸/۴ درصد) دارای تحصیلات کارشناسی، ۱۶ نفر (۱۶/۳ درصد) کارشناسی ارشد و ۹ نفر (۹/۲ درصد) دکترا بودند و ۶ نفر (۶/۱ درصد) تحصیلات خود را مشخص نکرده بودند. درنهایت، از میان شرکت‌کننده‌های ارمنی، ۷۷ نفر (۶۴/۷ درصد) دارای تحصیلات کارشناسی، ۱۶ نفر (۱۶/۴ درصد) کارشناسی ارشد و ۸ نفر (۶/۷ درصد) دکترا بودند و ۱۸ نفر (۱۵/۱ درصد) تحصیلات خود را مشخص نکرده بودند.

جدول ۴. فراوانی و درصد فراوانی تحصیلات شرکت‌کننده‌ها به تفکیک مذهب

مذهب	شاخص‌های آماری	فراوانی	درصد فراوانی
مندایی	کارشناسی	۶۶	۷۵/۹
	کارشناسی ارشد	۶	۶/۹
	دکترا	۱۰	۱۱/۵
	مشخص نشده	۵	۵/۷
مسلمان	کارشناسی	۸۸	۷۰/۴
	کارشناسی ارشد	۱۶	۱۲/۸
	دکترا	۱۴	۱۱/۲
	مشخص نشده	۷	۵/۶
زرتشتی	کارشناسی	۶۷	۶۸/۴
	کارشناسی ارشد	۱۶	۱۶/۳
	دکترا	۹	۹/۲
	مشخص نشده	۶	۶/۱
ارمنی	کارشناسی	۷۷	۶۴/۷
	کارشناسی ارشد	۱۶	۱۳/۴
	دکترا	۸	۶/۷
	مشخص نشده	۱۸	۱۵/۱

با توجه به نتایج جدول (۵)، از میان شرکت‌کننده‌های مندایی، ۶۸ نفر (۷۸/۲ درصد) مجرد و ۱۲۷ نفر (۱۷/۲ درصد) متأهل بودند و ۴ نفر (۴/۶ درصد) وضعیت تأهل خود را مشخص نکرده بودند. همچنین، از میان شرکت‌کننده‌های مسلمان، ۸۳ نفر (۶۶/۴ درصد) مجرد و ۳۶ نفر (۲۸/۸ درصد) متأهل بودند و ۶ نفر (۴/۸ درصد) وضعیت تأهل خود را مشخص نکرده بودند. از میان شرکت‌کننده‌های زرتشتی، ۶۱ نفر (۶۲/۲ درصد) مجرد و ۳۳ نفر (۳۳/۷ درصد) متأهل بودند و ۴ نفر (۴/۱ درصد) وضعیت تأهل خود را مشخص نکرده بودند. در نهایت، از میان شرکت‌کننده‌های ارمنی، ۷۱ نفر (۵۹/۷ درصد) مجرد و ۳۳ نفر (۲۷/۷ درصد) متأهل بودند و ۱۵ نفر (۱۲/۶ درصد) وضعیت تأهل خود را مشخص نکرده بودند.

جدول ۵. فراوانی و درصد فراوانی وضعیت تأهل شرکت‌کننده‌ها به تفکیک مذهب

متغیر	شاخص‌های آماری	فراوانی	درصد فراوانی
مندایی	مجرد	۶۸	۷۸/۲
	متأهل	۱۵	۱۷/۲
	مشخص نشده	۴	۴/۶
مسلمان	مجرد	۸۳	۶۶/۴
	متأهل	۳۶	۲۸/۸
	مشخص نشده	۶	۴/۸
زرتشتی	مجرد	۶۱	۶۲/۲
	متأهل	۳۳	۳۳/۷
	مشخص نشده	۴	۴/۱
ارمنی	مجرد	۷۱	۵۹/۷
	متأهل	۳۳	۲۷/۷
	مشخص نشده	۱۵	۱۲/۶

همان‌گونه که در جدول (۶) مشاهده می‌شود، از میان شرکت‌کننده‌های مندایی، ۴ نفر (۴/۶ درصد) از طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی مرفه، ۵۵ نفر (۶۳/۲ درصد) متوسط به بالا، ۱۷ نفر (۱۹/۵ درصد) متوسط به پایین و ۲ نفر (۲/۲ درصد) ضعیف بودند و ۹ نفر (۱۰/۳ درصد) طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی خود را تعیین نکرده بودند. همچنین، از میان شرکت‌کننده‌های مسلمان، ۴ نفر (۳/۲ درصد) از طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی مرفه، ۶۸ نفر (۵۴/۴ درصد) متوسط به بالا، ۳۴ نفر (۲۷/۲ درصد) متوسط به پایین و ۲ نفر (۱/۶ درصد) ضعیف بودند و ۱۷ نفر (۱۳/۶ درصد) طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی خود را تعیین نکرده بودند. همچنین، از میان شرکت‌کننده‌های زرتشتی، ۱۱ نفر (۱۱/۲ درصد) از طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی مرفه، ۶۲ نفر (۶۳/۳ درصد) متوسط به بالا، ۱۷ نفر (۱۷/۳ درصد) متوسط به پایین و ۱ نفر (۱ درصد) ضعیف بودند و ۷ نفر (۷/۱ درصد) طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی خود را تعیین نکرده بودند. درنهایت، از میان شرکت‌کننده‌های ارمنی، ۴ نفر (۳/۴ درصد) از طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی مرفه، ۶۳ نفر (۵۲/۹ درصد) متوسط به بالا، ۲۹ نفر (۲۴/۴ درصد) متوسط به پایین و ۲ نفر (۱/۷ درصد) ضعیف بودند و ۲۱ نفر (۱۷/۶ درصد) طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی خود را تعیین نکرده بودند.

جدول ۶. فراوانی و درصد فراوانی طبقه‌ی اقتصادی-اجتماعی شرکت‌کننده‌ها به تفکیک مذهب

متغیر	شاخص‌های آماری	فراوانی	درصد فراوانی
مندایی	مرفه	۴	۴/۶
	متوسط به بالا	۵۵	۶۳/۲
	متوسط به پایین	۱۷	۱۹/۵
	ضعیف	۲	۲/۲
	مشخص نشده	۹	۱۰/۳
مسلمان	مرفه	۴	۳/۲
	متوسط به بالا	۶۸	۵۴/۴
	متوسط به پایین	۳۴	۲۷/۲
	ضعیف	۲	۱/۶
	مشخص نشده	۱۷	۱۳/۶
زرتشتی	مرفه	۱۱	۱۱/۲
	متوسط به بالا	۶۲	۶۳/۳
	متوسط به پایین	۱۷	۱۷/۳
	ضعیف	۱	۱
	مشخص نشده	۷	۷/۱
ارمنی	مرفه	۴	۳/۴
	متوسط به بالا	۶۳	۵۲/۹
	متوسط به پایین	۲۹	۲۴/۴
	ضعیف	۲	۱/۷
	مشخص نشده	۲۱	۱۷/۶

ابزار پژوهش

الف) سیاهه هوش معنوی کینگ (SISRI): این پرسشنامه در سال ۲۰۰۸ توسط کینگ طراحی و ساخته شد. این پرسشنامه دارای ۲۴ گویه است و چهار زیر مقیاس دارد: تفکر وجودی انتقادی، تولید معنای شخصی، آگاهی متعالی و بسط حالت هشیاری. هر چه فرد نمره بالاتری در این پرسشنامه بگیرد دارای هوش معنوی بیشتری است. پرسشنامه هوش معنوی کینگ دارای ۲۴ ماده و هدف آن سنجش میزان هوش معنوی از ابعاد مختلف (تفکر وجودی انتقادی، تولید معنای شخصی، بسط حالت هشیاری، آگاهی متعالی) است. طیف نمره دهی آن بر اساس لیکرت پنج گزینه‌ای است که البته این شیوه نمره‌گذاری در مورد سؤال شماره ۶ معکوس است. همچنین زیر مقیاس‌های این پرسشنامه به صورت زیر محاسبه می‌شود:

- تفکر وجودی انتقادی: این زیر مقیاس دارای ۷ سؤال است و نمره کل آن بین ۰ تا ۲۸ است. سؤالات این زیر مقیاس عبارت‌اند از: ۱، ۳، ۵، ۹، ۱۳، ۱۷، ۲۱

- تولید معنای شخصی: این زیر مقیاس دارای ۵ سؤال است و نمره کل آن بین ۰ تا ۲۰ است. سؤالات این زیر مقیاس عبارت‌اند از: ۷، ۱۱، ۱۵، ۱۹، ۲۳

– آگاهی متعالی: این زیرمقیاس دارای ۷ گویه است و نمره کل آن بین ۰ تا ۲۸ است. سؤالات این زیرمقیاس عبارت‌اند از: ۲، ۶، ۱۰، ۱۴، ۱۸، ۲۰، ۲۲

– بسط حالت هشیاری: این زیرمقیاس دارای ۵ آیت‌م است و نمره کل آن بین ۰ تا ۲۰ است. سؤالات این زیرمقیاس عبارت‌اند از: ۴، ۸، ۱۲، ۱۶، ۲۴.

ب) پرسشنامه نگرش مذهبی: پرسشنامه نگرش سنج مذهبی در سال ۱۳۵۳ توسط گلریز و براهنی معرفی شده است. این پرسشنامه ۲۵ سؤال دارد و هرکدام دارای پنج مقیاس هستند و بر اساس مقیاس لیکرت از ۰ تا ۴ امتیازبندی شده‌اند و نمره کل ۱۰۰ است. نمره‌گذاری پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت پنج‌درجه‌ای و طبق جدول (۷) می‌باشد.

جدول ۷. نمره‌گذاری پرسشنامه نگرش مذهبی بر اساس مقیاس لیکرت

کاملاً موافقم	موافقم	نسبتاً موافقم	نظری ندارم	مخالقم
۴	۳	۲	۱	۰

نمره بین ۰ تا ۲۵: نگرش مذهبی ضعیف است.

نمره بین ۲۵ تا ۵۰: نگرش مذهبی متوسط است.

نمره بالاتر از ۵۰: نگرش مذهبی قوی است.

اعتبار این آزمون از طریق ضریب همبستگی با آزمون آلپورت ورنون و لیندزی به‌دست آمده که برابر با ۰/۸۰ می‌باشد. هم‌چنین در اعتبار یابی این پرسشنامه از طریق روش گروه‌های شناخته‌شده نیز استفاده‌شده و تفاوت میانگین بین دو گروه عادی و مذهبی معنی‌دار بود و میزان تهیه‌شده بین گروه تفاوت می‌گذارد. پایایی این پرسشنامه از روش اسپیرمن-براون برابر با ۰/۶۳ و اعتبار آن برابر با ۰/۲۴۸ به‌دست آمده است. ضریب پایایی محاسبه‌شده برای پرسشنامه با استفاده از روش دونیمه کردن معادل ۰/۸۷ گزارش گردیده است. ضریب آلفای کرونباخ برای پرسشنامه فوق، ۰/۸۳ بوده که نشان‌دهنده پایایی نسبتاً مطلوب می‌باشد (محمودی، ۱۳۹۰).

ج) پرسشنامه سنجش معنویت: پرسشنامه سنجش معنویت هال و ادواردز (۲۰۰۲) به‌منظور ارزیابی دو بعد رشد معنویت، آگاهی از وجود خداوند و کیفیت رابطه باخدا طراحی شده است. این نسخه دارای ۶ مقیاس است. ۶ مقیاس عبارت‌اند از آگاهی، پذیرش واقعی، ناامیدی، بزرگنمایی، بی‌ثباتی و مدیریت برداشت. پرسشنامه سنجش معنویت یک ابزار خود گزارشی و دارای ۴۷ عبارت است که بعضی از عبارات آن از دو بخش تشکیل شده است. آزمودنی باید در یک مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای میزان موافقت یا مخالفت خود با هر یک از عبارات را بیان کند. شیوه نمره‌گذاری این پرسشنامه بدین شکل است که نمره هر زیر مقیاس، میانگین سؤالات پاسخ‌داده‌شده است. اگر پاسخ‌دهنده به بیش از نیمی از سؤالات یک زیر مقیاس پاسخ ندهد نمی‌توان مقیاس را نمره‌گذاری کرد.

مؤلفه‌های این پرسشنامه شامل:

۱. زیر مقیاس آگاهی: ۱، ۳، ۶، ۹، ۱۱، ۱۵، ۱۷، ۱۹، ۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۴، ۳۶، ۴۰، ۴۲، ۴۴

۲. زیر مقیاس پذیرش واقعی: ۲، ۲، ۸، ۲، ۱۲، ۲، ۱۸، ۲، ۲۷، ۲، ۳۳، ۲، ۴۷

۳. زیر مقیاس ناامیدی: ۱، ۲۷، ۱، ۳۳، ۱، ۴۷، ۱، ۲، ۱، ۸، ۱، ۱۲، ۱، ۱۸

۴. زیر مقیاس بزرگنمایی: ۵،۱۳،۲۰،۲۶،۲۹،۳۷،۴۵

۵. زیر مقیاس بی ثباتی: ۴،۱۰،۱۶،۲۲،۳۵،۳۹،۴۱،۴۳،۴۶

۶. زیر مقیاس مدیریت برداشت: ۷،۱۴،۲۴،۳۲،۳۸

هال و ادواردز (۲۰۰۲) ضریب آلفای کرونباخ زیرمقیاس‌های پرسشنامه سنجش معنویت را بدین شرح گزارش کرده‌اند: زیر مقیاس آگاهی: ۰/۹۵ زیر مقیاس ناامیدی: ۰/۹۰، زیر مقیاس پذیرش واقعی: ۰/۸۳، زیر مقیاس بزرگنمایی: ۰/۷۳، زیر مقیاس بی ثباتی: ۰/۸۴، زیر مقیاس مدیریت برداشت: ۰/۷۷، این ضرایب حاکی از پایایی مطلوب این آزمون هستند.

د) پرسشنامه پایبندی مذهبی: پرسشنامه پایبندی مذهبی جان بزرگی (۱۳۷۸): این آزمون رفتارهای مذهبی را در موقعیت‌های بالینی می‌سنجد و متغیرهای مذهبی را در مداخله‌هایی که به‌نوعی از روش‌های مذهبی استفاده می‌کنند کنترل می‌نماید. این آزمون از یک پرسشنامه ۶۰ سؤالی تهیه شده است که سه عامل (پایبندی مذهبی، دوسوگرایی و ناپایبندی مذهبی) را موردسنجش قرار می‌دهد. مؤلفه‌ها این پرسشنامه عبارت‌اند از:

در عامل پایبندی مذهبی: فرد بدون تردید بر اساس معیارهای مذهبی رفتار خود را تنظیم می‌کند و تلاش می‌کند که همه رفتارهایش را بر اساس مذهب طراحی کند.

در عامل ناپایبندی مذهبی فرد هیچ‌گونه تعمدی به تنظیم رفتارها بر اساس اصول یا دستورالعمل‌های مذهبی ندارد.

در عامل دوسوگرایی مذهبی فرد همواره نگران و در یک حالت تردید مذهبی به سر می‌برد بین کردار و گفتارش ناهماهنگی وجود دارد و در برابر سختی‌ها کم تحمل است. احساس خوبی نسبت به خدا و رابطه خود با خدا ندارد.

شایان ذکر است ابعادی که در این پرسشنامه به دست آمده ابعاد دین‌داری را الزاماً نمی‌سنجد بلکه ابعاد روی‌آوری یا رویگردانی یک فرد از مذهب یا ایمان فرد به اعتقادات مذهبی را نیز می‌سنجد (جان بزرگی، ۱۳۷۸).

شیوه نمره‌گذاری این پرسشنامه بدین شکل است که مقیاس پرسشنامه به صورت ۵ درجه‌ای لیکرت از خیلی موافقم (۵) تا خیلی مخالفم (۱) درجه‌بندی شده است. نمره بین ۶۰ تا ۱۴۰: نشانگر پایبندی مذهبی ضعیف است. نمره بین ۱۴۰ تا ۲۲۰: نشانگر پایبندی متوسط است و نمره بین ۲۲۰ تا ۳۰۰: نشانگر پایبندی مذهبی قوی است. برای بررسی روایی محتوا همه‌ی گویه‌هایی که میزان مربوط بودن آن‌ها از نظر دو نفر از داوران تأیید نشده بود و یا نمره‌ی نهایی آن پس از محاسبه‌ی نظر داوران، کمتر از ۷۵ درصد بود، ابتدا حذف شد و پس از تقلیل متناوب گویه‌ها، فرم نهایی با ۶۰ سؤال مورد تجزیه و تحلیل عاملی قرار گرفت. برای بررسی روایی سازه ابتدا با داده‌ها و $n=683$ نفر مورد تجزیه و تحلیل اکتشافی قرار گرفت.

به‌منظور مشخص شده میزان اعتبار پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ، کل آزمون و نیز عوامل سه گانه را محاسبه گردید. براین اساس، ضریب همسانی درونی کل آزمون برابر (۰/۸۱۶)، ضریب همسانی درونی عامل پایبندی درونی (۰/۸۷۸) ضریب همسانی درونی عامل گذاری (۰/۶۸۷) و ضریب همسانی درونی عامل ناپایبندی مذهبی (۰/۷۲۵) محاسبه شد.

برای محاسبه روایی، ملاک صورت اولیه این آزمون قبل از تحلیل عاملی با آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت محاسبه گردید. ضریب همبستگی نمره‌های دو آزمون با $n=60$ از میان دانشجویان ۴۷ درصد محاسبه شد که در سطح $P < 0.01$ معنادار است.

ه) پرسشنامه تعهد مذهبی: پرسشنامه تعهد مذهبی توسط ورتینگتون در سال ۲۰۰۳ ساخته شده است که از ۱۰ گویه تشکیل شده است که به منظور سنجش میزان تعهد مذهبی افراد بکار می‌رود. این پرسشنامه دارای دو زیرمقیاس تعهد مذهبی درون فردی و تعهد مذهبی میان فردی است. آزمودنی باید در یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای میزان موافقت یا مخالفت خود را با هریک از آنها مشخص سازد (جدول ۸).

جدول ۸. نمره‌گذاری پرسشنامه تعهد مذهبی بر اساس مقیاس لیکرت

عنوان	کاملاً موافقم	موافقم	نظری ندارم	مخالقم	کاملاً مخالفم
امتیاز	۵	۴	۳	۲	۱

نمره بین ۱۰ تا ۲۰: میزان تعهد مذهبی ضعیف است.

نمره بین ۲۰ تا ۳۰: میزان تعهد مذهبی متوسط است.

نمره بالاتر از ۳۰: میزان تعهد مذهبی قوی است.

به‌منظور به دست آوردن اعتبار و روایی پرسشنامه تعهد مذهبی با استفاده از آزمون آلفای کرونباخ $0/93$ به‌دست آمده است. همچنین ضریب اعتبار پرسشنامه با استفاده از روش بازآزمایی در فاصله سه هفته برای آزمون $0/87$ به دست آمد. به‌منظور بررسی روایی سازه و ملاکی پرسشنامه تعهد مذهبی همبستگی این آزمون با سه معیار تعهد مذهبی خود گزارشی (روایی سازه)، میزان شرکت در مراسم‌های مذهبی و همکاری با نهادهای مذهبی (روایی ملاکی) و گزارش فردی از میزان مذهبی بودن (روایی ملاکی) مورد بررسی قرار گرفت. همبستگی پرسشنامه تعهد مذهبی با فرم خود گزارشی تعهد مذهبی، میزان شرکت در مراسم‌های مذهبی و همکاری با نهادهای مذهبی و گزارش فردی از میزان مذهبی بودن معنا دار بود که این امر حاکی از روایی ملاکی و سازه آزمون است. همچنین همبستگی پرسشنامه تعهد مذهبی با مقیاس صفات همدلی باتسون حاکی از روایی همگرایی این ابزار است.

و) پرسشنامه باورهای مذهبی: خدیجه آرین، در سال ۱۳۷۷ پرسشنامه باورهای مذهبی را که شامل ۲۰ سؤال است را ساخت. این آزمون پنج گزینه‌ای بوده و آزمودنی باید از بین گزینه‌های خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد یکی را انتخاب کند. در مطالعه‌ای که توسط آرین بر روی یک نمونه از دانشجویان دانشگاه علامه طباطبائی انجام شد. ضریب پایایی آزمون $\alpha = 0/92$ می‌باشد که در این پژوهش نیز ضرایب پایایی این مقیاس به شیوه‌های آلفا کرونباخ، گاتمن و اسپیرمن- برون محاسبه گردید. این ضرایب به ترتیب برابر $0/89$ ، $0/88$ ، $0/87$ بودند که نمایانگر پایایی نسبتاً خوب آزمون می‌باشد. همچنین برای بررسی روایی آزمون آن را با یک سؤال خودساخته (روایی سازه‌ای) همبسته نمودیم و ضریب همبستگی به‌دست آمده برابر $a=0/56$ ($p<0/01$) بود که نشانگر روایی خوب آزمون می‌باشد.

ز) پرسشنامه تجدیدنظر شده ابعاد معنویت: پرسشنامه تجدیدنظر شده ابعاد معنویت شامل ۳۲ سؤال است که معنویت را در افراد مورد سنجش و ارزیابی قرار داده است. این پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت نمره‌گذاری می‌شود به این صورت که از کاملاً

مخالف ۰ تا کاملاً موافق ۴ نمره‌گذاری شده است. نمره‌گذاری پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت پنج‌درجه‌ای و از کاملاً موافق تا کاملاً مخالف می‌باشد (جدول ۹).

جدول ۹. نمره‌گذاری پرسشنامه تجدیدنظر شده ابعاد معنویت بر اساس مقیاس لیکرت

عنوان	کاملاً موافقم	موافقم	نظری ندارم	مخالفم	کاملاً مخالفم
امتیاز	۴	۳	۲	۱	۰

نمره بین ۰ تا ۴۲: معنویت در فرد ضعیف است.

نمره بین ۴۲ تا ۶۴: معنویت در فرد متوسط است.

نمره بالاتر از ۶۴: معنویت در فرد قوی است.

در پژوهش فتحی آشتیانی، کیوانی، زعیم، سیدنا، صدیق حقیقت و جاه (۱۳۸۴) روایی پرسشنامه برابر با ۳۴/۱۸۶ بر اساس تحلیل عامل اکتشافی تأیید شده است. همچنین اعتبار پرسشنامه از طریق آلفای کرونباخ بالای ۰/۸۰ به دست آمده است.

ح) پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی آلپورت: آلپورت و رأس (۱۹۶۷) این مقیاس را برای سنجش جهت‌گیری‌های درونی و بیرونی مذهب تهیه کردند. این پرسشنامه مشتمل بر ۲۱ پرسش چهارگزینه‌ای است که میزان جهت‌گیری مذهبی افراد را می‌سنجد. گزینه‌های کاملاً مخالفم و تقریباً مخالفم، گزینه‌های منفی هستند و تقریباً موافقم و کاملاً موافقم، گزینه‌های مثبت این پرسشنامه‌اند. در این مقیاس، گزینه‌های عبارات ۱-۱۲ که جهت‌گیری مذهبی بیرونی را می‌سنجند، از کاملاً مخالف تا کاملاً موافق‌اند و در ۹ ماده‌ی بعدی، یعنی شماره‌های ۱۳-۲۱ که جهت‌گیری مذهبی درونی را اندازه می‌گیرند، پاسخ برعکس است. این مقیاس، بر مبنای نمره‌گذاری لیکرت می‌باشد. مقیاس جهت‌گیری مذهبی آلپورت و رأس در سال ۱۳۷۸ در ایران ترجمه و اعتبار یابی شده است. همسانی درونی این ابزار با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ، ۰/۷۱ و پایایی بازآزمایی آن ۰/۷۴ گزارش شده است (جان بزرگی، ۱۳۷۸). در این پژوهش ضرایب پایایی با روش آلفای کرونباخ برای جهت‌گیری مذهبی درونی ۰/۶۳ و برای جهت‌گیری مذهبی بیرونی ۰/۷۰ به دست آمده است.

ط) پرسشنامه ایمان: به منظور ساخت این پرسشنامه نمونه‌ای با حجم ۷۳۶ نفر از دانشجویان دختر و پسر دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز به روش نمونه‌برداری تصادفی چندمرحله‌ای (با واحد نفر) انتخاب و سیاهه ایمان شامل ۱۰۰ گویه به منظور سنجش ایمان بر روی آن‌ها اجرا گردید. هریک از موارد سیاهه بر پایه طیف لیکرت در مقیاس ۵ درجه‌ای از کاملاً کاربرد ندارد تا کاملاً کاربرد دارد نمره‌گذاری شده است. بعد از گردآوری داده‌ها، همبستگی هر ماده با نمره کل مجموعه محاسبه گردید. ضریب آلفای کرونباخ که برای مجموعه ۱۰۰ سؤالی برابر با ۰/۹۶۷ بود، پس از حذف ۱۰ گویه برای مجموعه ۹۰ سؤالی برابر با ۰/۹۶۹ گردید. برای بررسی روایی سازه سیاهه و پاسخ به این پرسش که «سیاهه ایمان چندعاملی است؟» از روش تحلیل عاملی استفاده شد، مقدار کفایت نمونه‌برداری (KMO) برابر با ۰/۹۵۸ و معنادار بودن مشخصه کرویت بارتلت حاکی از وجود شرایط مناسب جهت اجرای تحلیل عاملی بوده است. پس از حذف سؤالی‌های نامناسب که دارای بار عاملی کمتر از ۰/۳ بودند، بر پایه روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی و

چرخش به شیوه واریماکس، با توجه به ماتریس عاملی، نمودار شیب‌دار و درصد واریانس تبیین شده از مجموعه ۹۰ سؤال تعداد ۴ عامل استخراج گردید؛ که ۴۴/۸۷ درصد کل واریانس بین متغیرها را تبیین می‌کنند. عامل یکم با ۵۷ گویه و ارزش ویژه ۳۰/۹۷ در حدود ۶۹/۰۲ درصد کل واریانس متغیرها را پوشش می‌دهد. نتایج نشان می‌دهد که مجموعه ۹۰ گوی‌های که در این مطالعه از ۴ عامل اشباع‌شده است، برای سنجش ایمان از روایی کافی برخوردار است. برای بررسی نوع دیگر روایی (روایی ملاک همزمان) همبستگی مواد سیاهه ایمان با تست سلامت روان محاسبه شده است؛ که نتایج آن نشان می‌دهد که این سیاهه از روایی ملاک همزمان کافی ($r=0/655$) نیز برخوردار است. از ساختار ساده عامل‌ها این نتایج به دست آمده است. عامل یکم با ۵۷ گویه بیانگر یقین، عامل دوم با ۱۴ گویه بیانگر عدل، عامل سوم با ۹ گویه بیانگر جهاد، عامل چهارم با ۱۰ گویه بیانگر صبر است. در عامل اول (یقین) بین دانشجویان دختر و پسر در سطح $p \geq 0/000$ تفاوت معناداری به لحاظ آماری وجود دارد.

ی) مقیاس ادراک ایمان فردی شده: مقیاس ادراک ایمان فردی شده توسط محب و همکاران (۱۳۹۷) به گونه‌ای ساخته شده است که قابل اجرا برای تمام حوزه‌های فرا دینی است و ادراک ایمان و پیامدهای آن قابل اندازه‌گیری و مشاهده است؛ بنابراین، سؤالات به گونه‌ای طراحی شده است که ادراک ایمان افراد را فراتر از مذهب و جهت‌گیری‌های مذهبی نشان می‌دهد. ابتدا ۲۰ سؤال باز پاسخ بر اساس مطالعه و پژوهش پیرامون موضوع ایمان و نیز مصاحبه با افراد متخصص در حوزه روانشناسی و دین تهیه گردید؛ سپس بر اساس این ۲۰ سؤال باز پاسخ شروع به مصاحبه نیمه ساختاریافته جهت رسیدن به پاسخ درباره چگونگی ادراک ایمان آن‌ها پرداخته شد؛ در نهایت بر اساس روش تحلیل محتوا میزان فراوانی پاسخ‌های آزمودنی‌ها گویه‌های اولیه جهت ساخت سیاهه ادراک ایمان فردی شده انجام گرفت. مجموعه اصلی «۱۳۲» گویه، ابتدا این گویه‌ها به وسیله تعدادی از اساتید و روانشناسان روایی محتوایی سؤالات مورد ارزیابی قرار گرفت و ضریب همبستگی آن از طریق روش همبستگی همیلتون برابر با $r=0/596$ به دست آمد تا اطمینان حاصل شود که گویه‌ها قابل فهم و کاربردی برای گروه‌های دانشجویان است. بعد از این مرحله، این مجموعه از گویه‌ها بر روی یک گروه «۸۴۸» نفری از دانشجویان دختر و پسر دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز، علوم پزشکی جندی شاپور، شهید چمران اهواز و طلبه‌های حوزه علمیه اجرا شد. آزمودنی‌ها «۱۳۲» گویه سیاهه را روی یک مقیاس «۵» درجه‌ای لیکرت پاسخ دادند. به دلیل اینکه گویه‌های روی هر مقیاس در سراسر مقیاس توزیع شده‌اند، عامل خستگی پایین است و علاقه به پاسخگویی ادامه پیدا می‌کند؛ بنابراین، در هیچ مقیاس خستگی تأثیری ندارد. مقیاس می‌تواند به صورت فردی یا گروهی و بدون نام اجرا گردد. در نهایت به منظور مشخص شدن ویژگی‌های روان‌سنجی داده‌های جمع‌آوری شده از طریق روش تحلیل عامل روایی آن برابر با ۵۱/۶۹۷ به دست آمد. همچنین اعتبار آزمون از طریق روش آلفای کرونباخ برای کل سیاهه برابر با ۰/۸۷؛ و به روش تنصیف برابر با ۰/۸۱ محاسبه گردید. همچنین بعد از انجام تحلیل عامل اکتشافی بر روی داده‌ها چهار عامل استخراج گردید. نتایج حاصل از انجام ویژگی‌های روان‌سنجی سیاهه ادراک ایمان فردی شده در جدول‌های (۱۰، ۱۱ و ۱۲) آمده است.

جدول ۱۰. ارزش ویژه، درصد واریانس، درصد واریانس تراکمی، ماده‌های قرارگرفته روی ۴ عامل استخراجی و تعداد ماده

عوامل	ارزش ویژه	درصد واریانس	درصد واریانس تراکمی	ماده‌ها به ترتیب ضرایب عاملی از چپ به راست	تعداد ماده‌ها
عامل اول	۳۴/۳۷۴	۲۸/۶۰۶	۲۸/۶۰۶	... - ۲۴ - ۱۸ - ۳۹	۵۵
عامل دوم	۸/۹۴۸	۱۰/۵۹۴	۳۹/۲۰۰	... - ۵۱۴ - ۷۳ - ۵۶	۲۳
عامل سوم	۷/۳۴۹	۷/۶۱۰	۴۶/۸۱۰	... - ۱۳۰ - ۲۷ - ۲۴	۱۷
عامل چهارم	۴/۴۰۱	۴/۸۸۷	۵۱/۶۹۷	... - ۲۲ - ۸۳ - ۲۳	۱۶

جدول ۱۱. ویژگی‌های آماری و نام‌گذاری ۴ عامل استخراج‌شده از طریق تحلیل عوامل

عوامل	ارزش ویژه	نام‌گذاری عامل	میانگین	انحراف معیار	خطای معیار میانگین	تعداد ماده‌ها
اول	۳۴/۳۷۴	درک معنای زندگی	۱۹۲/۶۳	۱۳/۲۴	۱/۷۸	۵۵
دوم	۸/۹۴۸	ایمان و خداشناسی	۸۳/۲۹	۱۱/۷۸	۲/۴۵	۲۳
سوم	۷/۳۴۹	ادراک زیباشناختی	۶۱/۲۲	۹/۳۸	۲/۲۹	۱۷
چهارم	۴/۴۰۱	رشد یافتگی	۵۹/۱۳	۷/۹۳	۱/۸۵	۱۶
مقیاس اندازه‌گیری ادراک ایمان فردی شده						
۱۱۱						
۲/۴۴						
۲۵/۷۱						
۴۵۶/۱۸						

جدول ۱۲. اعتبار سیاهه ادراک ایمان فردی شده

عوامل	تعداد ماده‌ها	ضریب پایایی	
		آلفا	تصنیف
اول - درک معنای زندگی	۵۵	۰/۸۴	۰/۸۸
دوم - ایمان و خداشناسی	۲۳	۰/۸۳	۰/۸۷
سوم - زیباشناختی	۱۷	۰/۸۱	۰/۸۴
چهارم - رشد یافتگی	۱۶	۰/۷۹	۰/۸۳
سیاهه ادراک ایمان فردی شده	۱۱۱	۰/۸۷	۰/۸۱
خطای معیار اندازه‌گیری		۰/۴۸۵	۰/۴۲۱

یافته‌ها

این بخش، یافته‌ها به تفکیک «یافته‌های توصیفی» و «یافته‌های استنباطی» ارائه می‌شوند. در جدول ۱۳ میانگین و انحراف معیار متغیرهای مورد مطالعه به تفکیک گروه‌های مذهبی ارائه شده است.

جدول ۱۳. میانگین و انحراف معیار مربوط به متغیرهای مذهبی پژوهش به تفکیک مذهب

متغیرها	شاخص‌های توصیفی		مندایی		مسلمان		زرتشتی		ارمنی
	Sd	\bar{X}	Sd	\bar{X}	Sd	\bar{X}	Sd	\bar{X}	Sd
هوش معنوی	۱۲/۳۸۴	۸۱/۹۱	۱۲/۶۰۶	۸۳/۱۱	۱۳/۳۹۹	۸۳/۵۱	۱۳/۳۹۹	۸۳/۰۶	۸۴/۵۴۹
پذیرش خود	۹/۴۰۴	۵۰/۰۷	۸/۰۰۵	۵۰/۹۲	۸/۲۳۹	۵۰/۶۲	۸/۲۳۹	۵۲/۳۵	۷/۵۶۷
آگاهی	۱۵/۷۷۶	۶۶/۱۵	۱۶/۴۰۸	۶۲/۳۵	۱۵/۳۹	۶۱/۷۶	۱۵/۳۹	۶۵/۵۳	۱۴/۱۳۹
باور مذهبی	۱۵/۹۴۴	۷۰/۴۹	۱۶/۶۸۵	۶۵/۲۸	۱۵/۸۹۴	۶۷/۲۴	۱۵/۸۹۴	۶۹/۴۶	۱۵/۹۶۳
پایبندی مذهبی	۳۴/۳۲۴	۱۸۹/۲۶	۳۳/۳۲۶	۱۶۷/۵۸	۳۶/۹۹	۱۸۶/۴۳	۳۶/۹۹	۱۸۷/۹۲	۳۲/۹۴۲
تعهد مذهبی درونی	۴/۹۸۳	۱۶/۴۷	۴/۶۵۸	۱۶/۲۱	۴/۲۴۲	۱۶/۸۴	۴/۲۴۲	۱۶/۴۹	۴/۸۹۹

۵۱/۲	۱۹۳/۲۶	۴۶/۱۳۹	۱۹۲/۶۵	۳۹/۰۲۹	۱۹۶/۱۶	۴۸/۱۲۹	۱۸۹/۳۴	درک معنای زندگی	ادراک ایمان فردی شده
۲۳/۸۲۷	۸۹/۴۹	۲۱/۶۲۱	۸۱/۹۲	۱۸/۴۵	۸۱/۶	۲۳/۰۱۸	۸۶/۰۸	ایمان و خداشناسی	
۱۷/۶۰۶	۵۹/۹۵	۱۶/۱۳۹	۵۸/۳۷	۱۳/۲۲۷	۵۸/۸۲	۱۶/۴۰۷	۵۸/۴۹	زیبایی‌شناختی	
۱۵/۱۴۴	۵۵/۷۴	۱۴/۷۴۳	۵۴/۰۹	۱۲/۳۲	۵۵/۴	۱۴/۰۷۸	۵۳/۹۴	رشد یافتگی	
۹۹/۶۷۷	۳۹۸/۴۴	۸۴/۰۸۵	۳۸۷/۰۳	۷۸/۵۲۸	۳۹۱/۹۸	۹۴/۲۱۵	۳۸۷/۸۶	نمره‌ی کل	
۴۹/۲۲۶	۳۱۳/۰۳	۵۸/۶۸۲	۳۱۷/۲۱	۶۱/۰۴۵	۳۰۶/۸۹	۵۵/۱۳۹	۳۰۶/۴۸	ایمان	
۸/۸۲۹	۵۱/۳	۹/۱۳۱	۵۰/۱۴	۸۷۹۸	۵۱/۳۸	۱۰/۳۳۷	۵۰/۷۷	هدفمندی در زندگی	

برای پاسخگویی به این فرضیه که بین دانشجویان صابئین مندائی زرتشت مسیحیت و اسلام از لحاظ مسیرهای مدل تفاوت معناداری وجود دارد از روش تحلیل مسیر چند گروهی استفاده شد. در مواردی که هدف مقایسه‌ی چند گروه از لحاظ پارامترهای مدل است از این روش استفاده می‌شود. در این موارد برای هر چهار گروه چهار تحلیل جداگانه انجام نمی‌شود بلکه یک تحلیل واحد به‌منظور بررسی شاخص‌های معناداری و آزمون فرضیه‌ها به‌طور همزمان برای هر چهار گروه صورت می‌گیرد. این شیوه تحلیل همزمان نسبت به انجام تحلیل‌های جداگانه دو مزیت دارد: یکم اینکه یک آزمون برای مقایسه معناداری پارامترهای مدل انجام می‌شود. دوم اینکه در صورتی که هیچ تفاوتی بین چهار گروه یافت نشود یا تفاوت بسیار اندکی وجود داشته باشد تحلیل همزمان چهار گروه شاخص‌های معناداری قوی‌تری را نسبت به تحلیل‌های جداگانه‌ی چهار گروه فراهم می‌کند (تقوایی نیا، ۱۳۹۱). در این پژوهش تفاوت مسیرها در چهار گروه دانشجویان صابئین مندائی زرتشت مسیحیت و اسلام بررسی شده است. بدین منظور از روش تحلیل مسیر چند گروهی استفاده گردید. مسیر چند گروهی در مدل علی نشان دهنده اثر یک متغیر بر متغیر دیگر است. میزان تأثیر متغیرها بر یکدیگر را با ضریب استاندارد نمایش داده می‌شود. اگر این مقدار منفی باشد یعنی رابطه معکوس است و اگر مثبت باشد این رابطه مستقیم است. همچنین قدر مطلق نسبت بحرانی بزرگ‌تر از ۱/۹۶ بیانگر تفاوت معناداری بین چهار گروه است. جدول (۱۴) ضرایب استاندارد مسیرهای مشابه را در مدل رابطه علی ادراک ایمان فردی شده با پیشایندها و پسایندهای مذهبی در دانشجویان صابئین مندائی زرتشت مسیحیت و اسلام نشان می‌دهد. طبق اطلاعات به‌دست‌آمده (جدول ۱۴) مسیرهای ادراک ایمان فردی شده به ایمان و مسیر آگاهی به باور مذهبی با مذهب مسیحیت با داشتن ضرایب استاندارد به ترتیب برابر ۰/۶۱ و ۰/۵۸ بیشترین تأثیر بر یکدیگر در مدل پیشایندها و پسایندهای مبتنی بر مذهب را دارند. همچنین نتایج نشان می‌دهد که همه مسیر فرضیه‌ها تأثیر مستقیمی بر یکدیگر در رابطه‌ی علی ادراک ایمان فردی شده با پیشایندها و پسایندهای مذهبی را دارند.

با توجه به نتایج جدول ۱۴ ملاحظه می‌شود که قدر مطلق نسبت بحرانی مسیرهای ادراک ایمان فردی شده با پیشایندها و پسایندهای مذهبی در دانشجویان صابئین مندائی زرتشت مسیحیت و اسلام کوچک‌تر از ۱/۹۶ به‌دست‌آمده و این نشان می‌دهد که تفاوتی بین صابئین مندائی زرتشت مسیحیت و اسلام در مسیرهای مذکور نیست.

جدول ۱۴. مدل مفروض رابطه‌ی علی ادراک ایمان فردی شده با پیشایندها و پسایندهای مذهبی در دانشجویان ادیان صابئین مندائی زرتشت

مسیحیت و اسلام				
مسیرها	مذهب	ضرایب استاندارد	نسبت بحرانی	نتیجه
هوش معنوی به پذیرش خود	صابئین مندائی	۰/۱	۰/۷۴	اثر مستقیم دارد
	زرتشت	۰/۱۴		اثر مستقیم دارد
	مسیحیت	۰/۱۱		اثر مستقیم دارد
هوش معنوی به آگاهی	اسلام	۰/۰۹	۰/۶۱	اثر مستقیم دارد
	صابئین مندائی	۰/۲۹		اثر مستقیم دارد
	زرتشت	۰/۲۵		اثر مستقیم دارد
آگاهی به باور مذهبی	مسیحیت	۰/۲۲	۰/۸۳	اثر مستقیم دارد
	اسلام	۰/۳۱		اثر مستقیم دارد
	صابئین مندائی	۰/۵۱		اثر مستقیم دارد
باور مذهبی به پایبندی مذهبی	زرتشت	۰/۴۲	۱/۰۱	اثر مستقیم دارد
	مسیحیت	۰/۵۸		اثر مستقیم دارد
	اسلام	۰/۵		اثر مستقیم دارد
پذیرش خود به پایبندی مذهبی	صابئین مندائی	۰/۱۸	۰/۸۱	اثر مستقیم دارد
	زرتشت	۰/۱۶		اثر مستقیم دارد
	مسیحیت	۰/۲۱		اثر مستقیم دارد
پایبندی مذهبی به تعهد درونی	اسلام	۰/۱	۰/۹۷	اثر مستقیم دارد
	صابئین مندائی	۰/۲۹		اثر مستقیم دارد
	زرتشت	۰/۳۴		اثر مستقیم دارد
تعهد درونی به ادراک ایمان فردی شده	مسیحیت	۰/۲۱	۰/۸۹	اثر مستقیم دارد
	اسلام	۰/۲۶		اثر مستقیم دارد
	صابئین مندائی	۰/۰۸		اثر مستقیم دارد
ادراک ایمان فردی شده به ایمان	زرتشت	۰/۱۲	۰/۴۶	اثر مستقیم دارد
	مسیحیت	۰/۰۸		اثر مستقیم دارد
	اسلام	۰/۱		اثر مستقیم دارد
ادراک ایمان فردی شده به هدفمندی در زندگی	صابئین مندائی	۰/۳۲	۱/۲۷	اثر مستقیم دارد
	زرتشت	۰/۲		اثر مستقیم دارد
	مسیحیت	۰/۲۴		اثر مستقیم دارد
	اسلام	۰/۲۷	۰/۴۶	اثر مستقیم دارد
	صابئین مندائی	۰/۵۷		اثر مستقیم دارد
	زرتشت	۰/۴۶		اثر مستقیم دارد
	مسیحیت	۰/۶۱	۰/۴۶	اثر مستقیم دارد
	اسلام	۰/۵۲		اثر مستقیم دارد
	صابئین مندائی	۰/۳۳		اثر مستقیم دارد
	زرتشت	۰/۱۹	۱/۲۷	اثر مستقیم دارد
	مسیحیت	۰/۱۴		اثر مستقیم دارد
	اسلام	۰/۲۷		اثر مستقیم دارد

یافته‌های مربوط به آزمون مدل پیشنهادی

به‌منظور شناخت هر چه‌بہتر روابط علی و نحوه تأثیر‌گذاری پیشایندها و پسایندهای احتمالی پاسخگویی، تحلیل مسیر با استفاده از معادلات ساختاری صورت گرفت. یافته‌های حاصل از این تحقیق، مؤید نتایج و یافته‌های حاصل از تحلیل مسیر در مدل ساختاری مربوط به فرضیه‌های پژوهش را نشان می‌دهد. همان‌طور که در جدول (۱۵) مشاهده می‌شود، مقادیر شاخص‌های تناسب حاکی از برازش مناسب مد است. مقدار مجذور کای برای قضاوت در مورد خطی بودن ارتباط سازه‌های مکنون برابر ۲۳۹/۴۵۴ در سطح معنی‌داری ۰/۰۰۱ به دست آمد. با توجه به اینکه جم نمونه بیشتر از ۲۰۰ نفر بوده، از نسبت کای دو بر درجه آزادی استفاده شده است. مجذور کای مدل پیشنهادی با $df = 53$ برابر با ۴/۵۱۸ به دست آمد. شاخص جذر برآورد واریانس خطای تقریب (RMSEA) ۰/۰۸۵ است. بر اساس این شاخص اگر مقدار RMSEA برابر ۰/۸ یا بیشتر باشد بر برازش ضعیف‌تر دلالت دارد (هومن، ۱۳۸۵)؛ بنابراین نتایج به‌دست‌آمده بیانگر مناسب بودن مدل پیشنهادی با خطای قابل قبول است. سایر شاخص‌های برازندگی $TLI = 0/942$ ، $GFI = 0/881$ و $CFI = 0/894$ به‌دست‌آمده‌اند که می‌توان گفت مدل نهایی از برازش خوبی برخوردار است (جدول ۱۵).

جدول ۱۵. شاخص‌های نیکویی برازش مدل پیشنهادی مذهبی پژوهش به تفکیک مذهب

شاخص‌های برازندگی	χ^2	Df	P	(χ^2/df)	TLI	GFI	CFI	RMSEA
مدل	۲۳۹/۴۵۴	۵۳	۰/۰۰۱	۴/۵۱۸	۰/۹۴۲	۰/۸۸۱	۰/۸۹۴	۰/۰۵۸

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف بررسی تفاوت مدل پیشنهادی پیشایندها و پسایندهای ادراک ایمان فردی شده بر اساس متغیرهای مذهب است. همان‌طور که نتایج آزمون فرضیه‌ها در جدول (۱۴) نشان داد بین گروه‌های مذهبی زرتشتی، صابئین مندایی، مسیحیت و اسلام تفاوت معناداری برحسب مدل پیشایندها و پسایندهای ادراک ایمان فردی شده بر حسب متغیرهای مذهبی وجود نداشت. به علت مشترک بودن سرمنشأ کلیه ادیان و مذاهب الهی اهداف آن‌ها برای زندگی بشر و دستورالعمل‌ها و راه و رسم آن‌ها برای رسیدن به این مقصود مشترک است. لذا، عدم وجود تفاوت معنادار آماری در بین مؤلفه‌های مذهبی را توجیه می‌کند.

مطالعات اژدر و احمدی فراز (۱۳۹۲) باهدف بررسی تطبیقی ایمان در اسلام و مسیحیت به این نتیجه رسیدند که نظریه موردپذیرش عالمان اسلامی و الهیات مسیحی در مورد ایمان آن است که هر دو به خدا و نبوت و معاد معتقدند؛ بااین‌وجود، در برنامه شریعت آن‌ها تفاوت‌های زیادی وجود داشته و تعاریف و مصادیقی که برای ایمان می‌آورند؛ نیز باهم اختلاف دارند؛ همچنان که این تفاوت‌ها در بین فرقه‌های اسلامی نیز وجود دارد؛ اما همه آنان در اصل وجود خدا و نبوت و معاد اشتراک نظر داشته و همچنین در قبول این امور یعنی اتصال به مبدأ، در ساختار جسمانی و روانی افراد اشتراک دارند. ریمر (۲۰۰۹) در این‌باره گفته: که تجربه معنویت، یک میل باطنی مشترک در بین مردم و در میان همه فرهنگ‌ها و مذاهب است. با توجه به یافته‌های این پژوهش، ابعاد وضعیت ادراک ایمان، حاصل از این مطالعه فاصله بسیار زیادی از ابعاد منتج در سایر ادیان ندارد؛ بنابراین، به نظر می‌رسد تأکید بر روح مسئله

ایمان در ادیان مختلف و برنامه‌ریزی برای آموزش و تقویت آن، می‌تواند به عنوان یک هدف مشترک در ادیان مختلف محسوب گردد. نتایج به دست آمده با نتایج پژوهش سپهوندی و منصور (۱۳۹۶) و عارفی و محسن زاده (۱۳۹۰) همخوانی دارد. بر اساس نتایج تجزیه و تحلیل‌ها در جدول (۱۵) مدل پیشایندها و پسایندهای مذهبی ادراک ایمان فردی شده در دانشجویان از برابری بالایی برخوردار بود. بدان معنا که نتایج حاصل از انجام این پژوهش بیانگر این مسئله است که بر مبنای متغیرهای مذهبی می‌توان مدلی را ارائه داد که در آن چگونگی ادراک ایمان فردی شده در دانشجویان را تبیین کرد. البته با توجه به این موضوع که متغیر اصلی این پژوهش (ادراک ایمان فردی شده) برای نخستین بار در این ایران و جهان معرفی گردید؛ لذا با توجه به نتایج حاصل می‌توان مشاهده نمود که سازه‌های مذهبی شامل هوش معنوی، باور مذهبی، پایبندی مذهبی، تعهد درونی مذهبی و ... به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر میزان ادراک ایمان فردی شده دانشجویان تأثیرگذار است. بر این اساس نتیجه این بخش با نتیجه پژوهش‌های انجام شده توسط امو و رینولدز (۲۰۱۴)، میشر و واشیست (۲۰۱۴)، صاحب‌الزمانی، فراهانی، عباسی و طالبی (۲۰۱۳)، سپهوندی و منصور (۱۳۹۶)، فکوری، پیله‌ورزاده، شمسی و قادری (۱۳۹۴)، هماهنگی و همخوانی دارد.

منابع

- جان بزرگی، م. (۱۳۷۸). «بررسی اثربخشی روان درمانگری کوتاه مدت آموزش خود مهارگری با و بدون جهت گیری مذهبی بر مهار اضطراب و تنیدگی». رساله دکتری روان شناسی، دانشگاه تربیت مدرس تهران.
- فتحی آشتیانی، م؛ کیوانی، ج؛ زعیم، ب؛ سیدنا، ط؛ صدیق حقیقت، ف؛ جاه، س. (۱۳۸۴) بررسی سلامت روان و موفقیت تحصیلی دانشجویان ممتاز دانشگاه، مجله‌ی روان‌شناسی، ۹ (۲)، ۱۶۴ - ۱۵۱.
- تقوایی نیا، ع. (۱۳۹۱). رابطه تنیدگی ادراک شده و بهزیستی ذهنی با میانجیگری حمایت اجتماعی ادراک شده و باورهای خودکارآمدی تحصیلی در دانشجویان دوره کارشناسی دانشگاه شهید چمران اهواز. پایان نامه دوره دکتری روانشناسی تربیتی، دانشگاه شهید چمران اهواز.
- محمودی، ح. (۱۳۹۰). بررسی رابطه ویژگی‌های شخصیتی (هیجان‌خواهی، ابراز وجود، سرسختی روانشناختی)، نگرش مذهبی و رضایت زناشویی با آمادگی به اعتیاد به مواد مخدر در مردان و زنان متأهل شهرستان اراک. پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک.
- هومن، ح. ع. (۱۳۸۵). مدل یابی معادلات ساختاری با کاربرد نرم افزار لیزرل. تهران: انتشارات سمت.
- سپهوندی، م. ع. (۱۳۸۵). مقایسه سلامت روانی، سازگاری فردی، اجتماعی و عملکرد تحصیلی دانش آموزان دختر و پسر فاقد و واجد مادر پایه اول دبیرستان های اهواز با توجه به نقش تعدیل کننده حمایت اجتماعی و هوش دانش آموزان. پایان نامه دکتری روانشناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز.
- ازدر، ع و احمدی فراز، م. م. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی ایمان در اسلام و مسیحیت و تأثیر آن بر سلامت، نشریه الهیات تطبیقی، ۴ (۹)، ۷۳-۹۰.
- فکوری، ا؛ پیله‌ورزاده، م؛ شمسی، ا و قادری، م. (۱۳۹۴). ارتباط باورهای مذهبی با عزت نفس در دانشجویان. مجله علوم پزشکی زانکو، ۲ (۵)، ۵۰-۶۰.

▪ سپهوندی، م. ع و منصوری، ل. (۱۳۹۶). بررسی رابطه بین نگرش مذهبی و خودکارآمدی با سازگاری تحصیلی دانشجویان. فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهشنامه تربیتی، ۱۲(۵۲)، ۱۲۷-۱۴۴.

- Fowler, JW. (1981). Stages of faith the psychology of human. Development and the quest for meaning, San Francisco: *Harper & Row*, 10-39.
- Clarke, D. (2009). Find and hope. *Religion and Spirituality*, 11(2), 164-168.
- Streib, H. (2016). Faith development research revisited: Accounting for diversity in structure, content, and narratively of faith. *The International Journal the Psychology of Religion*, 23, 15-21.
- Allport, G. & Ross, J. M. (1967). "Personal religious orientation and prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Lyons, G. C. B. (2012). Spirituality, forgiveness and purpose in life in faith-based substance abuse treatment programs. Doctor of Philosophy thesis in Clinical Psychology, University of Wollongong, Australia.
- Firestone, C., Scholl, BJ. (2016) Cognition does not affect perception: evaluating the evidence for "top-down" effects, *Behavior and. Brain Science*, 39, 1-77.
- Crane, T. (2018). Is perception a propositional attitude? *Philos*, 5(59), 452-469.
- Driedger, S.M. (2007). Relation ships among faith development, ego development, and religious orientation study, Ph.D. Dissertation, Simon Fraser University, Canada.
- Clore, V. (2017). Faith development in adults. Scale of measurement and relation to attachment dissertation, Wayne State University.
- Hall, T.W., Edwards, KJ. (2002). The Spiritual Assessment Inventory: A theistic model and measure for assessing spiritual development. *Journal for the scientific study of religion*, 41(2), 341-57.
- Lynn, M.L., Naughton, MJ and VanderVeen, S. (2016). Faith at work scale (FWS): Justification Development, and validation of a measure of Judeo-Christian religion in the workplace, *Journal of Business Ethics*, 5, 227-243.
- King, D. B. (2008). Rethinking claims of spiritual intelligence: A definition, model and measure. [dissertation]. Trent University.
- Worthington, EL., Wade, N.G., Hight, T.L., Ripley, JS., McCullough, ME. & Berry, JW. (2003). The Religious Commitment Inventory-10: Development, refinement, and validation of a brief scale for research and counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 50(1), 84-96.
- Reimer, K. S. (2009). Developing Spiritual Identity: Retrospective Accounts From Muslim, Jewish, and Christian Exemplars, In De Souza, M., Francis, L. J., & O'Higgins-Norman, J. (Eds). *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing* (pp. 507-523), Springer Netherlands.
- Mishra, P., & Vashist, K. (2014). A review study of spiritual intelligence, stress and well-being of adolescents in 21st century. *International Journal of Research in Applied and Social Science*, 2(4), 11-24.
- Omu, O. & Reynolds, F. (2014). Religious faith and self-efficacy among stroke patients in Kuwait: health professionals' views. *Disability and Rehabilitation*, 36(18), 1529-35